

Jan Willem Drijvers

Damnatio memoriae in het antieke Rome. Een impressie

Hoewel het begrip *damnatio memoriae* pas sinds de zeventiende eeuw in gebruik is, werd reeds in de oudheid getracht personen uit het collectieve geheugen van de samenleving te wissen. In onderstaand artikel geeft Jan Willem Drijvers een overzicht van postume straffen in het oude Egypte, Griekenland en Rome.

Inleiding

Tacitus geeft in zijn *Annalen* een uitgebreid verslag van het proces tegen Gnaeus Piso dat plaatsvond in het jaar 20 van onze jaartelling.¹ Piso behoorde tot een oude senatoriale familie waarvan leden al magistraatsfuncties vervulden in de derde eeuw v.Chr.. Piso zelf was consul geweest in het jaar 7 v.Chr. samen met de latere keizer Tiberius. Onder het bewind van de laatste werd hij in 17 n.Chr. benoemd tot provinciegouverneur van Syria. Deze benoeming hield verband met de missie van Germanicus, veldheer en adoptiefzoon van Tiberius, in het oostelijk deel van het Romeinse Rijk. De verhouding tussen Piso en Germanicus was evenwel verre van ideaal en hun samenwerking liet zeer te wensen over. Tacitus vermeldt zelfs dat Piso Germanicus openlijk tegenwerkte. Wanneer de bij het volk van Rome immers populaire Germanicus in oktober van het jaar 19 onder onduidelijke omstandigheden – vergiftiging wordt gesuggereerd – in Antiochië sterft, wijst de beschuldigende vinger al gauw richting Piso. Bij zijn terugkomst in Rome wordt Piso door de Senaat berecht en uiteindelijk schuldig bevonden. Piso constateert tijdens het proces dat zijn positie uitzichtloos is en pleegt zelfmoord. Postuum wordt hij veroordeeld.

Tacitus' verslag van het proces, de zelfmoord en veroordeling wordt bevestigd door een recentelijk gevonden inscriptie in de provincie Baetica (het huidige Andalusië).² Deze lange, 176 regels tellende, inscriptie is het

1 Tacitus, *Annalen* 3 7-18.

2 W. Eck, A. Caballos en F. Fernández, *Das Senatus Consultum de Cn. Pisone patre*, Vestigia 38 (München 1996).

officiële senaatsbesluit over Piso, een besluit dat ook in de provincies werd bekendgemaakt. Dit zogenaamde *Senatus Consultum de Cnaeo Pisone patre* is om meerdere redenen een belangwekkende tekst, maar in het kader van het onderwerp van deze bijdrage zijn vooral de genomen strafmaatregelen interessant. De volgende straffen werden postuum aan Piso opgelegd: het werd verboden om te rouwen en in het openbaar uitingen van rouw te tonen over de dood van Piso; publieke en private portretten die er van hem bestonden dienden te worden vernietigd;³ zijn beeltenis (*imago*) mocht niet worden meegedragen in processies bij begrafenissen van familieleden noch mocht een dergelijk *imago* worden opgesteld in het atrium van de huizen van familieleden; Piso's naam diende te worden verwijderd uit openbare inscripties; zijn bezit werd geconfisqueerd en verdeeld; delen van huizen in het bezit van Piso dienden te worden afgebroken. Hoewel niet alle maatregelen even duidelijk zijn, is de bedoeling ervan helder: Piso diende uit het publieke geheugen van de Romeinse samenleving te worden verbannen en aan zijn bestaan mocht op geen enkele wijze worden herinnerd. Met andere woorden, Piso werd het slachtoffer van *damnatio memoriae*. In deze bijdrage wordt een impressie gegeven van het verschijnsel *damnatio memoriae* in de oudheid.

De nu algemeen gebruikte term *damnatio memoriae* was onbekend in de oudheid.⁴ De term is modern en voor het eerst gebruikt aan het einde van de zeventiende eeuw, maar is overigens wel ontleend aan Romeinse (juridische) termen zoals *memoria damnare* (veroordelen), *condemnare* (veroordelen), *accusare* (beschuldigen), *abolere* (vernietigen), of *eradere*

3 Reeds gedurende het proces tegen Piso was het volk van Rome al begonnen zijn portretten kapot te slaan; Tacitus, *Annalen* 3 14.4.

4 Er is opmerkelijk weinig moderne literatuur over *damnatio memoriae*. Het standaardwerk is nog steeds Friedrich Vittinghoff, *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit* (Berlin 1936). Zie ook H.I. Flower, 'Rethinking *Damnatio Memoriae*: The case of Cn. Calpurnius Piso Pater in AD 20', *Classical Antiquity* 17 (1998) 155-187; Peter Stewart, 'The destruction of statues in Late Antiquity', in: Richard Miles (ed.), *Constructing identities in Late Antiquity* (London/New York 1999) 159-189; Eric R. Varner, *Mutilation and transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial portraiture*, Monumenta Graeca et Latina X (Leiden/Boston 2004); Penelope J. Davies, 'What worse than Nero, what better than his baths? *Damnatio Memoriae* and Roman Architecture' in: Eric R. Varner ed., *From Caligula to Constantine. Tyranny and Transformation in Roman Portraiture* (Atlanta 2000) 27-44 en H.I. Flower, 'Damnatio Memoriae and Epigraphy' in: Eric R. Varner ed., *From Caligula to Constantine. Tyranny and Transformation in Roman Portraiture* (Atlanta 2000) 58-69.

(uitwissen).⁵ De straf van *damnatio memoriae* hield de verwijdering uit het collectieve geheugen van de samenleving van een persoon in, die de samenleving onwaardig was op grond van zijn daden of door verraad aan de samenleving. *Damnatio memoriae* was niet een specifiek Romeins fenomeen. Vele antieke samenlevingen kenden deze straf van verbanning uit de publieke herinnering door het verwijderen van de naam van de veroordeelde uit inscripties en officiële documenten en het vernietigen van beelden. Er is onder anderen een beeld bekend van een Akkadische vorst uit Niniveh dat duidelijke sporen van vandalisme vertoont; algemeen wordt dit geïnterpreteerd als een indicatie voor *damnatio memoriae*. Uit het faraonische Egypte kennen we ook verminkte beelden en beeltenissen van vorsten en vorstinnen. De vele beeltenissen van de vrouwelijke farao Hatschepsut (1504-1483 v.Chr.) zijn door haar opvolger Tuthmosis III systematisch verwijderd en vernietigd. De door haar gebouwde monumenten ondergingen eenzelfde lot. Ook werd haar naam verwijderd uit inscripties.⁶ Zelfs uit het democratische Athene hebben we voorbeelden van *damnatio*. Toen in 487 v.Chr. Hipparchus slachtoffer werd van ostracisme werd zijn beeld op de Akropolis vernietigd. Aan het einde van de vierde eeuw werd Demetrius van Phaleron, die lange tijd namens Macedonië over Athene had geregeerd, het slachtoffer van *damnatio*. De Atheners herriepen alle aan Demetrius verleende eerbewijzen en haalden driehonderd beelden van hem neer en smolten deze om, onder andere in piespotten; andere werden in zee geworpen.⁷ Zo'n honderd jaar later overkwam de Macedonische koning Philippus V (238-179 v.Chr.) hetzelfde. De Romeinse geschiedschrijver Livius zegt hierover:

‘De Atheners dienden onmiddellijk een wetsvoorstel in en het volk besloot dat alle standbeelden en beeltenissen van Philippus en de namen daarop, evenals die van al zijn voorvaders van het mannelijk en vrouwelijk geslacht, moesten worden verwijderd en vernietigd, en dat alle feestdagen, rituelen en priesterschappen die ter ere van hemzelf en zijn voorouders waren ingesteld, van hun heilig karakter moesten worden ontdaan. Verder zouden de plaatsen waar ter ere van hem iets opgesteld of geschreven was geweest, vervloekt zijn, en ze besloten nadien daar nooit meer iets op te stellen of te wijden dat op een reine plaats behoorde te worden opgesteld of gewijd.’⁸

5 Vittinghoff, *Der Staatsfeind*, 64-70; Stewart, ‘The destruction of statues’, 184 n. 3; Varner, *Mutilation and transformation*, 2.

6 Zie voor meer voorbeelden Varner, *Mutilation and transformation*, 13-14.

7 Strabo 9.1.20 (398C); Diogenes Laertius 5.77.

8 Livius 31.44.2-5; vert. Van Rooijen-Dijkman. H.A. Thompson, ‘Athens faces adver-

Ook in het Ptolemaeïsche Egypte waren sommige vorsten het slachtoffer van *damnatio* zoals de herbewerking van gebeeldhouwde koningskoppen aantoon⁹. Maar de meeste informatie over *damnatio memoriae* hebben we uit de Romeinse tijd.

Romeinse Republiek

De eerste Romeinse *damnatio memoriae* wordt vermeld door Plinius Maior: in 485 v.Chr. zou op bevel van de censoren het bronzen beeld van Spurius Cassius Vecellinus voor de tempel van Tellus zijn omgesmolten vanwege poging tot vestiging van tyrannie.¹⁰ De waarheidsgetrouwheid van dit bericht laat te wensen over omdat het onwaarschijnlijk is dat commemoratieve beelden al voorkwamen in de vroege Republiek, het ambt van censor nog niet bestond en de tempel van Tellus pas in 286 v.Chr. werd ingewijd. Wel maakt dit bericht van Plinius, die in de eerste eeuw van onze jaartelling leefde en schreef, duidelijk dat hij de gevallen van *damnatio memoriae* uit zijn eigen tijd wilde terugvoeren op de vroege Romeinse geschiedenis en deze daarmee in een traditie wilde plaatsen. Er zijn inderdaad verschillende gevallen van *damnatio memoriae* uit de Republikeinse periode bekend. Het ging dan niet alleen om de verwijdering en verwoesting van beelden of beeltenissen maar ook om de verwoesting van het huis (*domus*) van de veroordeelde. De *domus* van de aanzienlijken in Rome was een semi-openbaar gebouw dat getuigde van de publieke functies die de bezitter ervan bekleedde of had bekleed, evenals van zijn sociale status. Een dergelijke *domus* kende allerlei verwijzingen naar het prestige van zijn bewoner en bezitter, en was daarom nauw verbonden met diens faam en *memoria*.

De Caesarmoordenaars Cassius en Brutus werden ook getroffen door *damnatio memoriae*. Hun portretten (*imagines*) mochten door latere generaties van hun families niet meegedragen worden in processies. Brutus is zelfs slachtoffer geworden van een desecratie van zijn lichaam. Na zijn dood in de slag bij Philippi (42 v.Chr.) werd zijn hoofd van zijn romp gescheiden, naar Rome gestuurd en aan de voet van Caesars standbeeld geplaatst.¹¹

sity', *Hesperia* 50 (1981) 343-355, 354. Voor andere voorbeelden zie Varner, *Mutilation and transformation*, 15.

9 Zie verder Varner, *Mutilation and transformation*, 15-16. E.g. R.R.R. Smith, *Hellenistic royal portraits* (Oxford 1988) 167, no. 57, pl. 39.1-2; 167, no. 59, pl. 40.1-2.

10 Plinius, *Naturalis Historia* 34.30.

11 Suetonius, *Augustus* 13.1.

Iets dergelijks overkwam ook de beroemde redenaar en politicus Cicero als slachtoffer van de proscripties van Octavius – de latere keizer Augustus – en Marcus Antonius in 43 v.Chr: zijn hoofd en handen werden afgehakt en geplaatst op de *Rostra* (spreekgestoelte) op het Forum Romanum.¹² Na zijn nederlaag tegen Octavius in de slag bij Actium (31 v.Chr.) werd Marcus Antonius op zijn beurt het slachtoffer van *damnatio memoriae*. Nadat hij tot publiek vijand was verklaard werden zijn beelden verwoest, zijn naam uit inscripties verwijderd en monumenten die Antonius had opgericht werden ontmanteld. Voorts mocht het *praenomen* Marcus niet meer door zijn familiesleden worden gevoerd en werd zijn geboortedag tot een ongeluksdag (*dies nefastus*) verklaard.¹³

Damnatio memoriae volgde op het formeel tot vijand (*hostis*) verklaren van een lid van de samenleving door de Romeinse Senaat omdat hij zich schuldig had gemaakt aan hoogverraad (*perduellio*) of op andere wijze de *maiestas* (waardigheid) van de Romeinse staat had geschaad. Zoals uit het voorgaande al is gebleken hield *damnatio memoriae* een reeks van straffen in, die overigens niet alle opgelegd hoefden te worden. De verschillende strafmaatregelen kunnen uit een variëteit van antieke bronnen worden gereconstrueerd. De belangrijkste straffen hadden direct betrekking op de verwijdering van de persoon en naam van de gestrafte uit het collectieve geheugen van de samenleving. Daartoe werden zijn beelden en beeltenissen vernietigd of weggehaald en zijn naam uit officiële teksten – inscripties, papyri, officiële lijsten van magistraten en priesters – verwijderd of vervangen door die van een ander.¹⁴ Van munten werd de beeltenis en naam van de bestrafte verwijderd. Meestal werd het familieleden verboden om het *praenomen* van de veroordeelde te voeren; zij die hetzelfde *praenomen* hadden dienden hun naam te wijzigen.¹⁵ Voorts kon het huis van de veroordeelde worden vernietigd; het verloor in ieder geval zijn publieke functie. Een slachtoffer van *damnatio memoriae* kon het worden verboden een testament

12 Plutarchus, *Cicero* 48.6, 49.2.

13 Suetonius, *Augustus* 17.2; Plutarchus, *Antonius* 86.5, *Cicero* 49.4; Cassius Dio 51.19.3. Zie verder Vittinghoff, *Der Staatsfeind*, 21 en Varner, *Mutilation and transformation*, 18-19.

14 Dat verwijdering van de naam niet systematisch gebeurde en moeilijk uitvoerbaar was in het uitgestrekte Romeinse Rijk blijkt uit het feit dat er inscripties zijn overgeleverd met de namen van de slachtoffers van *damnatio memoriae* intact; zie Vittinghoff, *Der Staatsfeind*, 30-33.

15 Romeinen hadden drie namen: een voornaam (*praenomen*), de naam van het geslacht waartoe men behoorde (*nomen*) en een familienaam (*cognomen*).

na te laten; zelfs zijn bezit kon worden geconfisqueerd. Veelal mocht er niet (in het openbaar) worden gerouwd om de dood van de veroordeelde en soms was er zelfs een verbod om de gestrafte te begraven.¹⁶ Ook kon zijn sterfdag tot een feestdag worden uitgeroepen of zijn geboortedag tot een ongeluksdag. Welke van deze straffen werden opgelegd werd bepaald door de rechters, dat wil zeggen de senatoren die besloten hadden tot *damnatio memoriae*. Overigens werden de straffen meestal postuum opgelegd omdat de veroordeelde reeds zelfmoord had gepleegd of, zoals in het geval van keizers, het slachtoffer was geworden van een samenzwering.

In het geval van de bovengenoemde Piso zijn niet alle straffen toegepast, maar uit de strafmaatregelen die de Senaat nam blijkt dat Piso een zware prijs moest betalen voor zijn verraad. De banden met zijn familieleden en medeburgers werden doorgesneden: hij mocht niet herinnerd worden in beeld en geschrift, familieleden mochten zijn naam niet meer dragen en hij mocht geen bezit nalaten. In een samenleving waarvan de aristocratische families traditioneel een cultuur kenden van verering in beeld en tekst van hun leden, ook van hun voorouders, om de herinnering aan hun leven en daden in stand te houden, was *damnatio memoriae* zeer vernederend voor de persoon zelf en een straf die schadelijk kon zijn voor het prestige van zijn familie.¹⁷

Romeinse keizertijd

Uit de Romeinse keizertijd kennen we tamelijk veel gevallen van *damnatio memoriae*. De beroemdste zijn natuurlijk die van keizers en in het navolgende zal het vooral gaan om heersers die uit de publieke herinnering verbannen werden.¹⁸ Vooral in de derde eeuw, een periode waarin keizers

16 Een graf was een plek van verering. Familieleden kwamen hier op de sterfdag van de overledene bijeen en portretten en inscripties herinnerden aan de maatschappelijke positie en daden van de gestorvene.

17 Overigens heeft Piso's familie niet zichtbaar geleden onder zijn *damnatio memoriae*. Nakomelingen hebben politieke carrière kunnen maken; Piso's zoon bracht het bij voorbeeld tot consul in 27 n.Chr., zes jaar na zijn vaders veroordeling en nog onder het bewind van Tiberius. Blijkbaar was het uitdrukkelijk niet de bedoeling de familie slachtoffer te laten worden van de *damnatio memoriae* van een van haar leden. Zie Flower, 'Rethinking *Damnatio Memoriae*', 173-176.

18 Ook over vrouwen, zoals moeders, echtgenotes en zusters van keizers, kon *damnatio memoriae* worden uitgesproken. Ze staan alle vermeld in Varner, *Mutilation and transformation*, passim.

elkaar de troon betwistten en elkaar in snel tempo opvolgden, trachtten nieuwe keizers hun voorgangers uit het collectieve geheugen te verbannen. Overigens was het in de keizertijd niet zozeer meer de Senaat die besloot over de *damnatio memoriae*, maar waren het de keizers zelf die oordeelden over hun voorgangers. *Damnatio memoriae* van een keizer was het tegenovergestelde van *consecratio*, het formele proces waarbij een overleden keizer door de Senaat goddelijk werd verklaard vanwege zijn goede bewind en daarmee eeuwig in de herinnering bleef voortleven.¹⁹ De strafmaatregelen in geval van keizerlijke *damnatio memoriae* verschilden niet van die die tegen andere burgers werden genomen. Wel was het zo dat alle besluiten (*acta*) die de keizer had genomen in zijn regeerperiode werden ingetrokken, terwijl in het geval van *consecratio* deze besluiten juist nog eens werden bevestigd.²⁰ Bekende keizers aan wie de Romeinse samenleving niet meer herinnerd wilde worden waren o.a. Caligula (37-41), Nero (54-68), Domitianus (81-96) en Commodus (180-192). Het is vooral interessant te constateren wat er met hun beelden en beeltenissen gebeurde.

Beelden en portretten van een keizer waren overal in het rijk aanwezig. Eén van de eerste maatregelen die een nieuwe keizer nam was de verspreiding van zijn beeltenis via munten, beelden, portretbusten en geschilderde portretten. Beelden van een keizer hebben een cultische betekenis en representeren de keizer zelf. 'De beeltenis van de keizer wordt ook de keizer genoemd', schreef de vierde-eeuwse bisschop Basilius van Caesarea.²¹ Schennis van een beeld van de keizer werd als schennis van het heiligste politieke icoon van het rijk en als protest tegen het bewind van de keizer gezien. Toen in 387 de bevolking van Antiochië in opstand kwam tegen een nieuwe belasting van Theodosius I (379-395) en in haar woede beeltenissen van de keizer verwoestte, werd dit door Theodosius als een opstand tegen zijn heerschappij en keizerlijke heiligheid beschouwd. Hij sloeg de volkswoede bruut neer.²²

Wanneer over een keizer de *damnatio memoriae* was uitgesproken richtte alle haat en woede over zijn bewind zich tegen zijn beelden. Deze beelden werden verminkt, vernietigd, gedumpt, opgeslagen of hergebruikt. De muti-

19 Ittai Gradel, *Emperor worship and Roman religion* (Oxford 2002) 287.

20 Vittinghoff, *Der Staatsfeind*, 75-76, 96-98.

21 *De Spiritu Sancto* 18.45. Voor beelden als representatie van de keizer, zie ook K. Hopkins, *Conquerors and Slaves* (Cambridge 1978) 221-231.

22 Voor deze opstand zie bijv. J.H.W.G. Liebeschuetz, *Antioch. City and Imperial administration in the later Roman empire* (Oxford 1972) 104-106.

Ill. 1: Het verminkte gezicht van keizer Macrinus (217-218). Verminking van oren, ogen, neus en mond is hier goed zichtbaar. Uit: Varner, *Mutilation and Transformation*, ill. 189a.

latie van keizerbeelden was een visuele expressie van de onvrede met de persoon en het bewind van de keizer. De verminkte beelden bleven zichtbaar in het openbaar en demonstreerden de ongenade waarin de keizer was gevallen. Het waren vooral de zintuigen – ogen, oren, neus en mond – die werden verminkt (Ill. 1). Daarmee werd het de veroordeelde keizer figuurlijk onmogelijk gemaakt om nog ooit te horen, zien en spreken. Plinius de Jongere zegt over de verminking van beelden van Domitianus:

‘Wij genoten ervan die koppen met hun hooghartige gelaatsuitdrukking tegen de grond te smijten, er met het zwaard op

los te slaan of met bijlen op in te hakken, alsof iedere slag bloed en pijn teweegbracht.’²³

Dit iconoclasmie is een representatie van een executie. Omdat de *damnatio memoriae* postuum werd uitgesproken, kon de keizer zelf uiteraard niet meer geëxecuteerd worden, maar zijn beelden wel. Overigens vertoont de verminking van de keizerkoppen een opmerkelijke overeenkomst met de postume verminking van lichamen van geëxecuteerde misdadigers. Bij deze zogenaamde *poena post mortem* (straf na de dood) werden oren en neus geamputeerd, de ogen uit de oogkassen verwijderd en de tong afgesneden.²⁴ Bij de postume executie van de veroordeelde keizer hoorde ook vaak het slepen van de keizerbeelden door de straten van de stad. Tijdens de bovengenoemde volksoptocht in Antiochië werden de beelden van de keizer met touwen neergehaald en door straten gesleept.²⁵ Een dergelijk

23 Plinius, *Panegyricus* 52.4-5; vert. Meijer en Den Hengst.

24 Lucanus, *Pharsalia* 2.181-184.

25 Libanius, *Oratio* 22.8.

Ill. 2: Schildering op houten paneel met Septimius Severus, Julia Domna en Caracalla. Het gezicht van Geta, die links van de jonge Caracalla stond afgebeeld, is verwijderd; zijn bovenlichaam is nog zichtbaar.

lot kon overigens ook een keizer zelf overkomen. De in ongenade gevallen Elagabalus (218-222) werd door zijn garde in een toilet, waar hij zich verborgen hield, gedood en door de straten van Rome gesleept. Vervolgens werd zijn ernstig verminkte lichaam in de Tiber gesmeten.²⁶ Eenzelfde elendig lot overkwam keizer Vitellius, die slechts kort regeerde ten tijde van de bestuurlijk chaotische periode van het Vierkeizerjaar (68-69):

‘[Hij] werd, de handen vastgebonden op de rug, met een strop om zijn nek en in een verscheurd gewaad halfnaakt naar het Forum gesleept. Over de hele lengte van de Via Sacra werd hij vreselijk gemaltraitéerd en bespot. Zijn hoofd werd bij zijn haar achterover getrokken, zoals bij misdadigers gebeurt; zijn kin werd zelfs met de punt van een zwaard omhoog geduwd,

26 SHA, Elagabalus 17.

zodat hij zijn gezicht moest laten zien en het hoofd niet kon buigen. Sommigen bekogelden hem met paardevijgen en modder, anderen maakten hem uit voor brandstichter en vreetzak, een deel van het gepeupel dreef zelfs de spot met zijn lichamelijke gebreken... Ten slotte heeft men hem bij de Trap der Zuchten gemarteld door hem heel kleine verwondingen toe te brengen tot de dood erop volgde en vandaar aan een vleeshaak de Tiber in getrokken.²⁷

Niet alleen sommige keizers maar ook de beelden van veroordeelde keizers werden veelal in de Tiber of andere rivieren gedumpt; overigens niet alleen daar, maar ook in zee, riolen, latrines en waterputten. Zo te eindigen was de diepst voorstelbare vernedering. Overigens is het op deze wijze dumpen van keizerbeelden een geluk voor de moderne wetenschap omdat daardoor vele keizerportretten bewaard zijn gebleven.²⁸ Ook werden keizerbeelden gebruikt als bouw materiaal of als plaveisel. In het laatste geval kon de veroordeelde vorst door zijn onderdanen letterlijk worden vertrapt.

Veel keizerbeelden werden herbewerkt en getransformeerd door opvolgers. Van Caligula, Nero en Domitianus zijn tenminste 120 beelden bekend die zo herbewerkt zijn dat ze een andere keizer voorstelden. De bekende keizerkoppen van Constantijn de Grote zijn voor het merendeel transformaties van de koppen van de door Constantijn tot *damnatio memoriae* veroordeelde Maxentius. Zo'n herbewerking werd gedaan om economische redenen – het vervaardigen van marmeren portretkoppen was tamelijk kostbaar en herbewerking was kostenbesparend – maar had ook een duidelijk ideologisch aspect omdat het evenbeeld van de succesvolle opvolger letterlijk dat van de veroordeelde voorganger verving.²⁹ Bovendien onderstreepte een dergelijke transformatie de autoriteit van de nieuwe heerser.

Niet alle portretten van keizers die het slachtoffer waren van *damnatio memoriae* werden vernietigd, verminkt of hergebruikt; vele werden ook opgeslagen. Op deze wijze is onder andere de beroemde portretbuste van Commodus als Hercules bewaard gebleven. In het geval van reliëfs waar meerdere personen op voorkwamen, werd niet het gehele reliëf vervangen maar werd veelal de afbeelding van de veroordeelde keizer weggehakt. Zo zijn er

27 Suetonius, *Vitellius* 17; vert. Den Hengst. Langs de Trap der Zuchten (*Gemoniae*), die van de Aventijn naar de Tiber voerde, werden de lijken van geëxecuteerde misdadigers gesleept en in de Tiber geworpen.

28 Varner, *Mutilation and transformation*, 2 en 5.

29 Ibidem, 4-5.

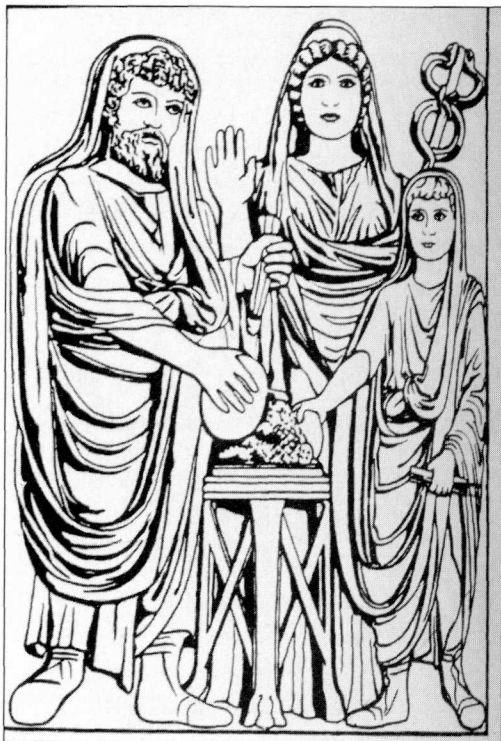

Ill. 3: Reliëf op de Boog van de Argentarii (Rome) met Septimius en zijn echtgenote Julia Domna. Geta, die rechts stond afgebeeld, is verwijderd. Ontleend aan Varner, *Mutilation and Transformation*, ill. 180.

verschillende reliëfs en afbeeldingen bekend waar de keizers Geta en Caracalla oorspronkelijk gezamenlijk stonden afgebeeld, maar nadat de laatste zijn broer en medekeizer had laten vermoorden (211) en hem tot staatsvijand had laten verklaren, werden systematisch alle afbeeldingen van Geta verwijderd en weggehakt (Ill. 2, 3, 4).

Het optreden van Caracalla toont aan dat keizers zelf een belangrijke rol speelden bij de *damnatio memoriae* van hun voorgangers en eventuele medekeizers. Toen de Senaat van mening was dat Caligula tot staatsvijand verklaard moest worden en uit het collectieve geheugen diende te worden verbannen, was zijn opvolger Claudius daar niet zo enthousiast over; een formele *damnatio* is dan ook niet uitgesproken. Wel stond Claudius toe dat de beelden van Caligula werden verwijderd – niet openlijk maar in het duister van de nacht – zijn naam uit inscripties verdween en zijn besluiten (*acta*) werden geannuleerd. Ook accepteerde Claudius dat Caligula niet

werd bijgezet in het mausoleum van Augustus, dat diende als familiegraf voor het Julisch-Claudische geslacht. Claudius' motieven zijn verklaarbaar. Formele *damnatio* van Caligula door de Senaat met alle strafmaatregelen daaraan verbonden kwam Claudius politiek gezien slecht uit. Het zou wellicht van negatieve invloed zijn op de status van het Julisch-Claudische geslacht, de keizerlijke familie waartoe zowel Caligula als Claudius behoorde. Bovendien was Caligula populair geweest bij het volk en het leger. Het was voor Claudius' eigen positie onverstandig om deze groepen tegenover zich te krijgen. Hij accepteerde daarom een *de facto*

Ill. 4: Reconstructietekening van het reliëf op de Boog van de Argentarii. Ontleend aan Varner, *Mutilation and Transformation*, ill. 180.

damnatio van Caligula, maar stond de Senaat niet toe een formele *damnatio* uit te spreken.³⁰ De *damnatio* van Caligula vormt een uitzondering. Wanneer zij er politiek belang bij hadden om de banden met hun voorganger te verbreken lieten keizers de Senaat de vrije hand bij het uitspreken van een *damnatio memoriae* als zij al niet zelf het initiatief namen tot de *damnatio* van hun voorganger. Tegen de *damnatio* van Nero lieten zijn opvolgers geen protesten horen, en ook die van Domitianus stuitte niet op verzet. Pertinax, de opvolger van Commodus en betrokken bij het complot op de moord van zijn voorganger, had er juist belang bij dat Commodus uit het collectieve geheugen werd gebannen en heeft daar in de Senaat ook op aangestuurd.³¹

30 Vittinghoff, *Der Staatsfeind*, 102-103; Varner, *Mutilation and transformation*, 21-22.

31 *SHA*, Commodus 19-20.

Veel van de derde-eeuwse soldatenkeizers zagen ook graag hun voorgangers zo spoedig mogelijk in de vergetelheid verdwijnen. In deze tijd speelt het leger vaak een rol bij de *damnatio* evenals bij de *poena post mortem*; het was geen uitzondering dat de lichamen van vermoorde keizers op gruwelijke wijze werden verminkt.³²

De ironie van *damnatio memoriae* is dat de slachtoffers ervan natuurlijk niet vergeten werden. Juist de gemutileerde beelden, van reliëfs weggehakte afbeeldingen, het doodzwijgen van een persoon of het opzettelijke vermijden van het noemen van zijn naam, maakte dat hij in de herinnering voortleefde, ook al was dat op een negatieve wijze. Opmerkelijk is dat er van alle tot *damnatio memoriae* veroordeelde keizers levensbeschrijvingen bestaan. Suetonius doet uitgebreid verslag van de regeerperioden van Caligula, Nero en Domitianus. Ook in de *Historia Augusta* – een verzameling biografieën van tweede- en derde-eeuwse keizers – worden de levens van veroordeelde keizers behandeld, evenals door geschiedschrijvers als Dio Cassius en Herodianus. Blijkbaar bestond er geen verbod op het schrijven over deze keizers en was het niet de bedoeling de geschiedenis te vervalsen door deze keizers uit de geschiedschrijving weg te laten. Wel komen de keizers er in deze levensbeschrijvingen slecht vanaf en in die zin kunnen de teksten als complementair worden beschouwd aan de verwijderde en verminkte beelden van de veroordeelde keizers: ze dienden als voorbeelden van slecht keizerschap. Overigens kon niet worden voorkomen dat er in de levensbeschrijvingen ook positief over de slachtoffers van *damnatio memoriae* werd geschreven. Wel wordt er door antieke geschiedschrijvers over geklaagd dat het moeilijk is een betrouwbaar beeld te schetsen van tot *damnatio* veroordeelde heersers. Hun opvolgers hadden er namelijk vaak belang bij om het bewind van deze keizers zo negatief mogelijk voor te stellen.³³ Het beeld van tot *damnatio memoriae* veroordeelde keizers valt daarom in de literaire bronnen vaak negatiever uit dan gerechtvaardigd is.³⁴

32 Varner, *Mutilation and transformation*, 200 e.v.

33 SHA, Pescennius Niger 1.1-2.

34 Een mooi voorbeeld hiervan is het beeld dat wordt geschetst van Maxentius in Eusebius' *Kerkgeschiedenis* en *Vita Constantini*. Ongetwijfeld onder invloed van de effectieve propaganda van Constantijn de Grote wordt Maxentius in deze werken gepresenteerd als een goddeloze, wellustige en meedogenloze tiran. In de moderne historiografie is overigens wel een poging ondernomen om Maxentius te rehabiliteren; zie Mats Cullhed, *Conservator Urbis Romae. Studies in the politics and propaganda of the Emperor Maxentius* (Stockholm 1994). Overigens kon rehabilitatie ook al in de Oudheid zelf plaatsvinden. Zo zijn Marcus Antonius en Nero weer deels in ere hersteld; zie Varner, *Mutilation and transformation*, 19, 81-83.

Drijvers

In de Romeinse samenleving was de herinnering aan personen en hun daden na hun dood door middel van beelden, monumenten, ere-inscripties, teksten en voorouderverering van groot belang voor zowel de persoon zelf als zijn geslacht. *Damnatio memoriae* was daarom de zwaarste straf die een lid van de Romeinse senatoriale klasse of een keizer kon treffen. Het impliceerde dat hij als een staatsvijand werd beschouwd die de Romeinse samenleving had verraden, en haar waardigheid, stabiliteit en welzijn in gevaar had gebracht. Hij was om die reden het lidmaatschap van de gemeenschap onwaardig en werd geacht geen lid van die gemeenschap te zijn geweest door hem uit de collectieve herinnering te verbannen.